

Turystyka a ochrona przyrody

*Odpoczynek i turystyka pozwala
doświadczyć wolności od spraw materialnych,
uświadomić sobie, że praca jest w życiu człowieka
środkiem, a nie celem...*

[Jan Paweł II]

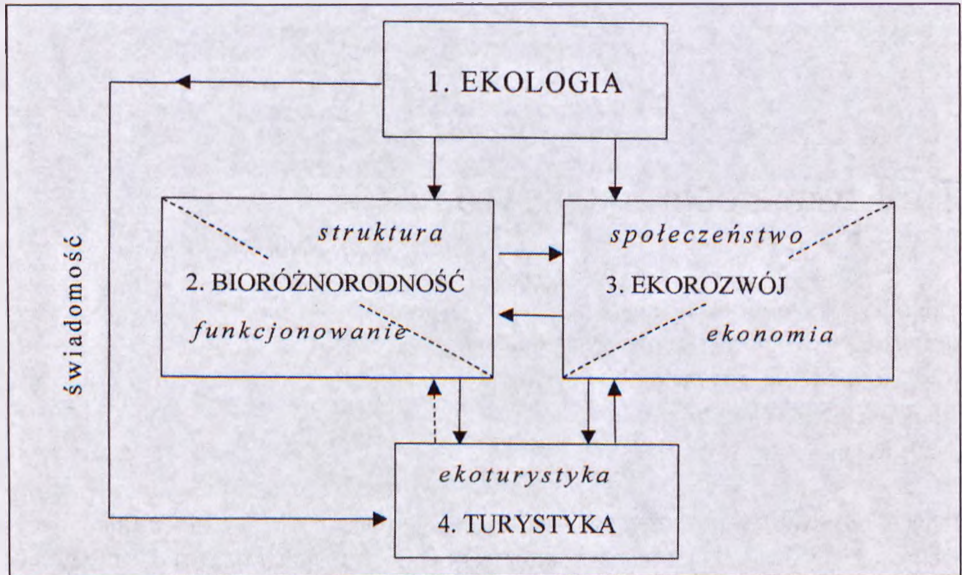
Pojęcie turystyki jest powszechnie zrozumiałe, ale dla ścisłości warto określić ją językiem specjalistów. Jedną z najbardziej przekonujących definicji, jaką spotkamy w literaturze przedmiotu, określa turystykę jako „zjawisko społeczne, polegające na odbywaniu podróży w celach rozrywkowych, poznawczych (krajoznawczych, naukowych), wypoczynkowych, leczniczych lub związanych z kultem religijnym, przy jednoczesnym zastrzeżeniu, że nie wiążą się one z pracą zarobkową ani zmianą stałego miejsca zamieszkania” (Warszyńska, Jackowski 1978).

Turystyka może być więc poznawcza i aktywna fizycznie, ale też można mówić o turystyce indywidualnej i masowej, o pieszej, rowerowej, kajakowej, konnej czy zmotoryzowanej. Można ją uprawiać w skali lokalnej bądź kontynentalnej, odwiedzając najbliższe okolice swego zamieszkania, co ciekawsze regiony własnego kraju, ale też różne zakątki świata z Arktyką i Antarktydą włącznie.

Podstawowe uwarunkowania turystyki

Jest oczywiste, że zainteresowanie turystyczne jest funkcją istniejących na danym terenie walorów naturalnych. Zależy ono przede wszystkim od różnorodności biologicznej i krajobrazowej terenu (ryc. 1), od stopnia zachowania unikatowych lub typowych dla konkretnego regionu obiektów i zjawisk przyrodniczych (Głowaciński 2001).

Rangę turystyczną terenu podnoszą istotnie powiązania wartości przyrodniczych z historią i kulturą materialną miejscowych społeczeństw. Niekiedy są to niemal wyłącznie wytwory ludzkiej pracy i kultury, wśród nich wytwory ludzkiego geniuszu ulokowane bądź to w galeriach i muzeach (np. moskiewska Galeria Tretiakowska, paryski Luwr, madryckie Prado), w aglomeracjach miejskich (np. obiekty architektoniczne Gaudiego w Barcelonie), bądź w określonym kontekście przyrodniczym (np. piramidy egipskie w krajobrazie pustynnym, Akropol czy Alhambra – wkomponowane w krajobraz okolicznych wzgórz Grecji i Andaluzji, Kopalnia Soli w Wieliczce).

Ryc. 1. Zależność turystyki od podstaw ekologicznych, różnorodności biologicznej i ekorozwoju, czyli rozwoju zrównoważonego.

Jednym z motywów zwiedzania są obiekty unikatowe. Pod względem przyrodniczym są to zwłaszcza gatunki i formy endemiczne (np. wielkie żółwie na Galapagos czy lemury na Madagaskarze), jak też gatunki i formacje przyrodnicze typowe dla danych biomów i regionów świata, jak chociażby charakterystyczne formacje sawanny afrykańskiej z typową wielką fauną sawannową (ssaki kopytne, duże drapieżniki i inne grupy gatunków), bajecznie bogate pod względem biologicznym makrosystemy Wielkiej Rify Koralowej u wybrzeży Australii, czy też – w przeciwieństwie do nich – ubogie, ale bardzo osobliwe formacje arktycznej tundry z reniferem, wołem piżmowym i zachodzącym z lodów Północy niedźwiedziem białym.

Uwarunkowaniem turystyki jest też czyste i nieskażone środowisko przyrodnicze, dostępność obiektów przyrodniczych i kulturowych, elementarna baza noclegowa i gastronomiczna (irländzkie minimum: *bed and breakfast*) z dobrą obsługą, możliwość realizacji różnych form turystyki, wreszcie też życzliwość miejscowej ludności.

Konkludując, walory turystyczne są pochodną: (1) walorów przyrodniczych, (2) historyczno-kulturowych i (3) społeczno-organizacyjnych.

Niesymetryczne korzyści w relacji turystyka – przyroda

O ile turystyka jest silnie uzależniona od wartości przyrodniczych terenu, o tyle przyroda w zasadzie nie czerpie żadnej bezpośredniej korzyści z turystyki. Turystyka w najlepszym wypadku jest dla przyrody obojętna. Zatem w interesie organizacji turystycznych jest podtrzymywanie bogactwa i trwałości zasobów przyrodniczych danego terenu. Ważne

jest, aby turystyka z nadto nie odbywała się kosztem zasobów i wartości przyrodniczych – inaczej bazy, na której wyrasta; by nie naruszała wrażliwych na antropopresję systemów ekologicznych i nie zagrażała egzystencji gatunków roślin i zwierząt. W parkach narodowych i rezerwach przyrody musi być ona podporządkowana ochronie przyrody i chronionym procesom naturalnym (np. sukcesja), zaś poza terenami chronionymi powinna się rozwijać zgodnie z zasadami ekorozwoju (*ecodevelopment*), inaczej rozwoju zrównoważonego (*sustainable development*).

Przykłady dowodzą, że racjonalnie rozwijana turystyka może stać się przekonującym wsparciem materialnym ochrony przyrody, może ekonomicznie wspierać organizacje ochrony przyrody, parki narodowe i programy ochrony ginących gatunków. Dzięki takiemu wsparciu ze strony turystyki utrzymywanych jest wiele ważnych obiektów i terenów chronionych Afryki i innych rejonów świata.

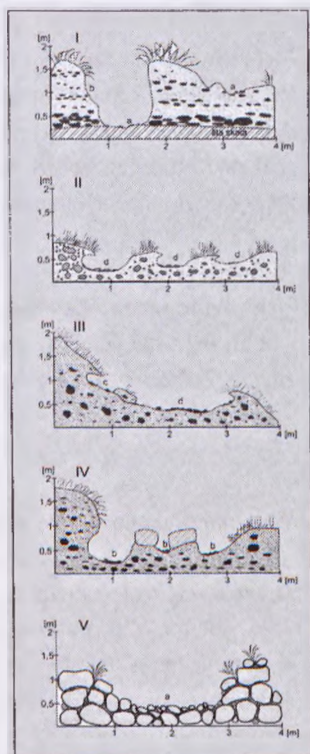
Pojemność turystyczna terenów chronionych

Turystyka potrzebuje terenów przyrodniczo i kulturowo najatrakcyjniejszych, a te znajdują się głównie w parkach narodowych, rezerwach przyrody i parkach krajobrazowych. Turystyka w parkach narodowych i krajobrazowych jest ustawowo wpisana w ich podstawowe funkcje społeczne, jakkolwiek nie jest funkcją pierwszoplanową. Problemem jest niedopuszczenie na terenach ściśle chronionych turystyki inwazyjnej i zbyt masowej, innymi słowy – istotne jest wyznaczenie i utrzymanie progu bezpieczeństwa użytkowanych turystycznie ekosystemów i jednostek krajobrazowych.

Pojemność turystyczna parków narodowych (Pawlaczyk 2002) i innych terenów chronionych zależy od typu i wrażliwości siedlisk czy biocenoz. Miarą pojemności turystycznej terenu jest liczba turystów odwiedzających dany teren, która nie powoduje degradacji środowiska naturalnego ani załamania się lokalnych ekosystemów czy populacji. Służą temu bioindykatory i prowadzony dzięki nim monitoring wpływu ruchu turystycznego na środowisko i populacje. Pojemność turystyczną najczęściej określa się roczną liczbą turystów na park/rezerwat lub na hektar parku/rezerwatu lub na 1 km szlaków turystycznych (Matczak 2002, Partyka 2002). Do najbardziej wrażliwych na ruch turystyczny i inne oddziaływania antropogeniczne należą ekosystemy torfowiskowe, tundry arktycznej, źródlika, ekosystemy alpejskie, wydmy i raf koralowych.

Zestawienia z 2001 roku (Denisiuk, Denisiuk 2001 – za Partyką 2002) wskazują, że spośród polskich parków narodowych najwięcej turystów odwiedza Tatrzański Park Narodowy (co najmniej 2,5 mln w ciągu roku), a dalej Karkonoski, Woliński PN (po ok. 1,5 mln) i Wielkopolski PN (1,2 mln), jednakże pod względem zagęszczenia turystów, liczonego na standardową jednostkę powierzchni i/lub jednostkę liniową, wybijają się Pieniński PN (256 turystów na 1 ha i 17 140 turystów na 1 km szlaków), Karkonoski PN (odpowiednio 270 i 13 500), Ojcowski PN (189 i 16 000) i Woliński PN (137 i aż 34 000).

Nie ulega wątpliwości, że te najbardziej zatłoczone polskie parki narodowe zmagają się z permanentnym przegęszczeniem turystycznym i jego konsekwencjami.

Ryc. 2. Przekroje przez typowe ścieżki i drogi turystyczne

I. Ścieżka turystyczna poprowadzona osią grzbietu, rozcięta do litej skały.

II. Ścieżka o spadku $> 20^\circ$, poprowadzona osią grzbietu, rozcinana linijnie i modelowana eolicznie.

III. Ścieżka trawersująca stok (spadek ścieżki $< 10^\circ$), modelowana przez splukiwanie, deflację i lód włóknisty

IV. Ścieżka turystyczna o zniszczonej nawierzchni sztucznej, modelowana przez splukiwanie i lód włóknisty.

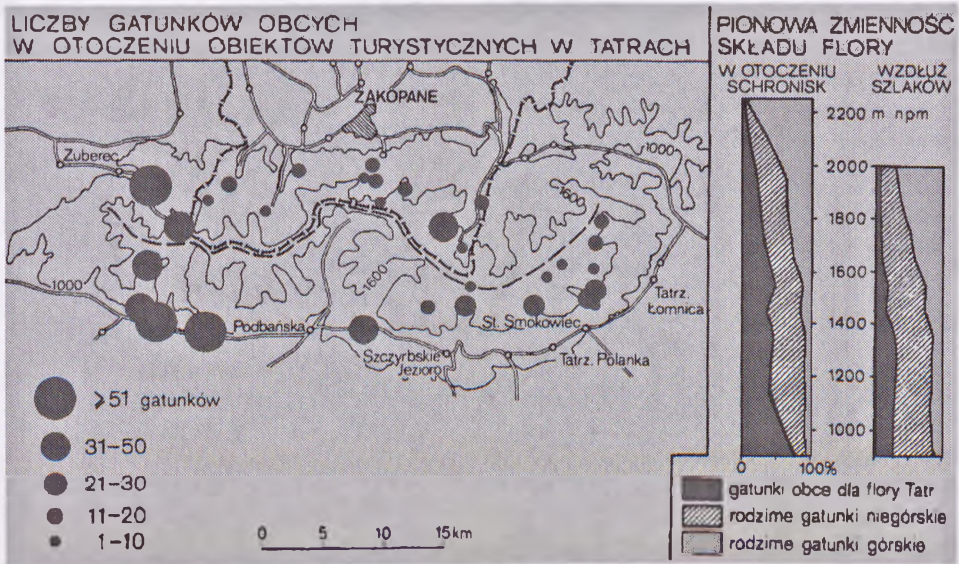
V. Szlak poprowadzony na pokrywach morenowych w dnie doliny; na skutek splukiwania dochodzi tu do odpreparowania głazów morenowych i grubofrakcyjnego materiału. W obrębie ścieżek wyróżniono strefy morfodynamiczne modelowane przez: a. splukiwanie, b. splukiwanie i lód włóknisty, c. lód włóknisty i deflację, d. splukiwanie, lód włóknisty i deflację (Gorczyca, Krzemień 2002).

W niektórych miejscach (np. rejon Morzeckiego Oka, Doliny Kościeliskiej i Łysej Polany w Tatrach) i w szczycie sezonu turystycznego nacisk przyjezdnych osiąga stany dla środowiska krytyczne. Dane monitoringowe – obrazujące zniszczenia na szlakach i przy szlakach prowadzących przez te parki – spędzają służbom ochrony przyrody sen z oczu, zmuszając dyrekcje parków do bardzo niepopularnych ograniczeń dostępności niektórych obleganych przez turystów zakątków przyrodniczych.

Zagrożenia ze strony turystyki

Intensywna i nieregulowana turystyka powoduje bardzo różnorodne zmiany w ekosystemach wzdłuż szlaków turystycznych tak w górach, jak i na nizinach, czy też na rzekach i w obrębie akwenów śródlądowych (Pawlaczyk 2002). Do głównych zagrożeń należą:

1. Degradacja nawierzchni (erozja glebowa) i zbiorowisk wzdłuż szlaków turystycznych, zwłaszcza na stokach górskich (ryc. 2), także rozdeptywanie szczytów górskich, np. Kasprowego Wierchu, Giewontu, Turbacza, Tarnicy i Halicza;
2. Zadeptywanie i niszczenie runa, ściółki, drobnych zwierząt; tworzenie przez zbyt szerokie i często uczęszczane szlaki turystyczne barier dla migracji niektórych zwierząt, barier powodujących przestrzenne rozbijanie populacji i tym samym utrudniających przepływ genów między osobnikami;

Ryc. 3. Oddziaływanie turystyki na florę. Ruch turystyczny jest przyczyną zawlekania obcych gatunków roślin. Tatry (Z. Mirek i H. Piękoś-Mirkowa 1981; za J.B. Falińskim 1991).

3. Otwieranie dróg inwazji w strefę interioru gatunkom synantropijnym i obcym miejscowym biocenozom (ryc. 3 i 4); także synantropizacja autochtonicznych gatunków zwierząt, zmiana ich aktywności dobowej i behawioru (np. niedźwiedzie i kozice w Tatrach);
4. Stwarzanie permanentnego hałasu i tym samym płoszenie zwierząt, także zakłócanie tokowisk, rykowisk i rozrodu zwierząt wyższych, co może wpływać na obniżenie ich reprodukcji;
5. Zaśmiecanie i zanieczyszczanie terenu, eutrofizacja wód oraz okazyjne pozyskiwanie jagód, grzybów i innych zasobów przyrodniczych na terenach rezerwatowych i zastrzeżonych.

Należy mieć na uwadze również to, że z rozwojem ruchu turystycznego wzrasta się lokalnie społeczny nacisk na zabudowę bądź rozbudowę infrastruktury sportowej i handlowej, prowadzący w niektórych przypadkach do propagowania, a nawet realizacji inwestycji nieprzemyślanych, niszczących walory terenowe, w tym i te, które dla turystyki są niezaprzeczalnym walorem. Przykładem takich chybionych działań może być projektowana przez gminę Cisna w Bieszczadach budowa systemu wyciągów narciarskich na stokach prawie dziewiczej góry Jasło (Raport 2006). Z tą agresywną inwestycją wiąże się wycięcie co najmniej kilkunastu hektarów puszczy karpackiej, uruchomienie erozji stoków i zeszpecenie w masywie Jasła pięknego leśnego krajobrazu. Zwłaszcza obszary górskie narażone są na inwestycje turystyczne, zwykle narciarskie, realizowane w sposób przypadkowy, często pod naciskiem wąskich, a wpływowych grup interesu i wbrew podstawowym zasadom turystyki racjonalnej.

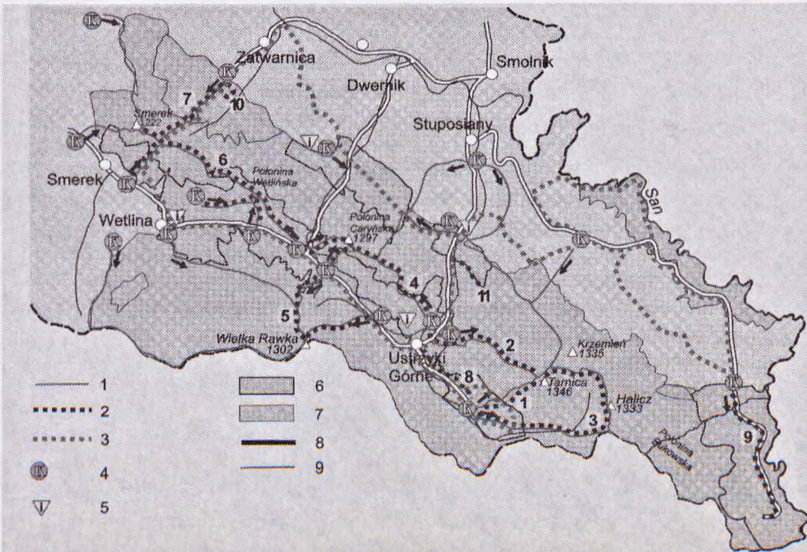
Ryc. 4. Wiechlina roczna *Poa annua* L. i jej liniowe rozmieszczenie w Tatrzańskim Parku Narodowym (Mirek 1996), jako przykład wnikania szlakami turystycznymi pospolitego i synantropijnego gatunku w górskie tereny chronione.

Działania dostosowawcze

Administracje parków narodowych zarządzanie podległymi terenami zaczynają zwykle od wdrożenia w życie planów organizacji turystyki, w tym rozmieszczenia szlaków turystycznych, najczęściej w wersji letniej i zimowej, jak też niezbędnej infrastruktury towarzyszącej, aby w porę okiełznać i zoptymalizować ruch turystyczny na swoim terenie. Niemal w każdym parku narodowym istnieją miejsca i strefy ochrony ścisłej, które muszą być wyłączane z ruchu turystycznego sezonowo (np. miejsca lęgowe rzadkich ptaków) albo nawet całorocznie (np. rewiry zwierząt drapieżnych, stanowiska endemitów i innych gatunków specjalnej troski), aby uniknąć kolizji między ochroną a zwiedzaniem.

Sieć szlaków turystycznych parku narodowego zawiera zazwyczaj trasy o różnym przeznaczeniu (ryc. 5). Zwykle są one wyznaczone osobno dla turystyki pieszej, konnej czy rowerowej. W system turystyczny parku wpisane są ścieżki dydaktyczne, punkty informacyjne, pola namiotowe, kempingi, ambony widokowe i pomosty, a w niektórych parkach narodowych także rejonny o charakterze turystyczno-rekreacyjnym. Przebieg tras podlega niekiedy weryfikacji wskutek bądź to zdarzeń katastroficznych, bądź przemieszczeń gatunków czy innych nieprzewidywanych zdarzeń. Ruch turystyczny na terenach chronionych musi zawsze przebiegać linearnie i tworzyć sieć szlaków dostosowaną do lokalnych warunków przyrodniczych, uwzględniającą ekonomikę czasową i bezpieczeństwo turystów.

Szlaki są na bieżąco konserwowane, na obszarach torfowiskowych i bagiennych wymagają one specjalnych zabezpieczeń w formie drewnianych ścieżek, mostków i platform. Służby parkowe mają też obowiązek zniszczone fragmenty zbiorowisk ro-

Ryc. 5. System punktów informacyjnych i kontrolnych oraz ścieżek przyrodniczych w BdPN. 1 – piesze szlaki turystyczne, 2 – ścieżki dydaktyczne, 3 – szlaki konne, 4 – istniejące i planowane punkty kontrolne, 5 – planowane punkty informacyjne, 6 – obszar ochrony częściowej, 7 – obszar ochrony ścisłej, 8 – drogi, 9 – ciek wodne (Winnicki, Zemanek 2003).

ślinnych na szlakach i przy szlakach poddawać sterowanej regeneracji. Porządku na trasach i szlakach turystycznych dogląda parkowa straż ochrony przyrody, w niektórych parkach działa ochotnicza straż typu rangerskiego (np. Roztoczański Park Narodowy). Nad bezpieczeństwem turystów w niektórych parkach narodowych i krajobrazowych czuwa, przynajmniej sezonowo, pogotowie górskie lub wodne. Trzeba przyznać, że polskie parki narodowe na ogół bardzo dobrze radzą sobie z godzeniem potrzeb turystyki i ochrony przyrody na swoim terenie, jakkolwiek nie jest to problem pozbawiany trudnych negocjacji z organizacjami turystycznymi i samorządami.

Poza parkami narodowymi turystyka z różnym skutkiem dostosowywana jest do zasad ekorozwoju i obowiązujących regulaminów organizacji turystycznych.

Turystyka jako intratna gałąź gospodarki

Turystyka to nie tylko aktywny wypoczynek, poznawanie świata i dążność człowieka do choćby namiastkowego „powrotu do natury”. To również wielka szansa dla ludności przyjmującej turystów na poprawę swego bytu materialnego i uzyskanie znaczących dochodów. Walory przyrodnicze w kontekście użytkowania turystycznego mogą dawać profity ekonomiczne (Fadden 1999). Dochody takie liczą się w skali tak regionalnej, jak i ogólnokrajowej, i to nie tylko w krajach tak atrakcyjnych turystycznie, jak: Włochy, Grecja czy Hiszpania. Przykładowo biorąc, niezbyt obdarzona walorami przyrodniczymi Irlandia w połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku zainwestowała w turystykę

ok. 67 milionów euro, już po dwóch latach uzyskała z tego dochód 4 miliardów euro. Obecnie turystyka stanowi jeden z kluczowych sektorów gospodarki irlandzkiej; zatrudnienie znalazło w nim 8,2% ludności tego kraju (Naturopa 2000).

Otwarcie na turystykę jest wielką szansą na rozwój przede wszystkim biednych regionów, stwarzając tam nowe miejsca pracy i źródła dochodu. Turystyka umożliwia i ułatwia sprzedaż miejscowych produktów rolnych i wyrobów. Mobilizuje miejscową ludność i samorządy do modernizacji infrastruktury komunikacyjnej, wytwórczej i turystycznej, coraz częściej ze świadomością potrzeby pielęgnowania walorów lokalnej przyrody (np. akcja promocyjna „Błękitny San” Związku Gmin Pogórza Dynowskiego). Turystyka niekiedy zmienia styl życia lokalnych społeczności, aktywizuje ludność do kultywowania tradycji regionu i poszanowania dziedzictwa regionalnego.

Ekoturystyka, czyli szansa na sukces

Koncepcja turystyki opartej na zasadach ekologicznych, inaczej ekoturystyki (Głowaciński 2001), już dość dawno weszła w szerokie użycie w krajach wysoko rozwiniętych, zwłaszcza Europy Zachodniej, silnie zaludnionych, wysoko uprzemysłowionych i w różnym stopniu zdegradowanych pod względem przyrodniczym. Ludzie odcięci od „dzikiej przyrody” i żyjący w cywilizacyjnym stresie coraz częściej wędrują po górach, przedzierają się kajakiem przez resztki naturalnych rzek (jak Krutynia, Rospuda, Czarna Hańcza), wracają na lesiste i łąkowe równiny jak do domu.

W Europie, kontynencie stosunkowo najlepiej zintegrowanym w zakresie polityki ekologicznej (Bennet 1994), pod auspicjami Rady Europy propagowany jest wielki program środowiskowy pod hasłowym tytułem: „Przyroda jako wspólne dziedzictwo” (*Nature as a common heritage*; Naturopa 1999). Ważne miejsce zajmuje w nim ekoturystyka, czyli forma turystyki gwarantującej bliski kontakt człowieka z przyrodą, doznawanie satysfakcji z poznawania obiektów i zjawisk przyrodniczych (np. wyspecjalizowane eskapady ornitologiczne typu *birdwatching*), dostarczająca relaksu i sił witalnych, prowadzona w warunkach możliwie naturalnych, ale też w nieskażonym środowisku zmienionym przez człowieka, np. środowisku wiejskim (tzw. agroturystyka).

W wielu krajach turystyka ekologiczna w warunkach wiejskich, czyli agroturystyka, zdobyła wielką popularność pod nazwą *country tourism*, w Polsce do niedawna praktykowana była jako tzw. „wczasy pod gruszą”. Można tu dodać, że ten typ turystyki ekologicznej ma w Polsce stosunkowo dobre perspektywy (Górny 1992), jako że polskie rolnictwo w dużej mierze oparło się w czasach PRL-owskich komasacjom gruntów i tworzeniu wielkich kombinatów rolnych, utrzymując w większości drobną strukturę i dość tradycyjny, nieprzeciążony środkami chemicznymi sposób uprawy, sprzyjający utrzymaniu wysokiej różnorodności biologicznej i krajobrazowej. Wprawdzie polskie rolnictwo uznawane jest w Europie za nienowoczesne, w pewnych działach produkcji mniej wydajne niż w niektórych krajach zachodnich, ale za to dostarcza ono produktów zdecydowanie zdrowszych od tamtejszych i coraz bardziej poszukiwanych.

Zagadnienia/pytania problemowe

- Jaki widzisz związek między turystyką a ekorozwojem; zdefiniuj swoimi słowami pojęcie ekorozwoju, inaczej rozwoju zrównoważonego.
- W czym upatrujesz turystyczne szanse Polski, a jakie zjawiska szkodzą rozwojowi turystyki krajowej?

Literatura polecana

- Bennet G. (red.) 1994. *Conserving Europe's natural heritage: towards a European Ecological Network*. Graham a. Trotman/Martinus Nijhoff, Members of the Kluwer Acad. Publ. Group, London/Dordrecht/Boston.
- Fadden D. 1999. *The economic, recreational and cultural values of nature*. *Naturopa* 91: 5–6 (Council of Europe, Strasbourg).
- Głowaciński Z. 2001. *Ekologiczne podstawy rozwoju turystyki*. *Aura* 10/01: 4–7.
- Gorczyca E., Krzemień K. 2002. *Wpływ ruchu turystycznego na rzeźbę Tatrzańskiego Parku Narodowego*. W: Borowiec W. i in. (red.) *Przemiany środowiska przyrodniczego Tatr*. Tatrzański Park Narodowy, Kraków–Zakopane, s. 389–393.
- Górny M. 1992. *Rolnictwo ekologiczne szansą Polski*. *Ekologia Wsi; mat. z II Ogólnopolskiego Forum* (red. A. Kowalak), Solina, 24–27 września 1992; Fundacja CEEW, Krosno.
- Matczak A. 2002. *Metodyka badań ruchu turystycznego na obszarach chronionych*. W: *Użytkowanie turystyczne parków narodowych* (red. J. Partyka), s. 17–22. Inst. Ochrony Przyrody PAN/Ojcowski PN, Ojców.
- Mirek Z. 1996. *Zagrożenia i przekształcenia szaty roślinnej*. W: Mirek Z. i in. (red.) *Przyroda Tatrzańskiego Parku Narodowego*. *Tatry i Podtatrze* 3, Zakopane–Kraków, s. 637–652.
- Partyka J. 2002. *Turystyka w polskich parkach narodowych. Charakterystyka ogólna*. W: *Użytkowanie turystyczne parków narodowych* (red. J. Partyka), s. 143–154. Inst. Ochrony Przyrody PAN/Ojcowski PN, Ojców.
- Pawlaczyk P. 2002. *Modele oddziaływań człowiek–przyroda jako podstawa określania pojemności turystycznej parku narodowego*. W: *Użytkowanie turystyczne parków narodowych* (red. J. Partyka), s. 23–50. Inst. Ochrony Przyrody PAN/Ojcowski PN, Ojców.
- Raport z monitoringu 2006. Wpływ turystyki masowej na dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe Karpat*. Stow. Pracownia na rzecz Wszystkich Istot, Bystra k. Bielska-Białej.
- Warszyńska J., Jackowski J. 1978. *Podstawy geografii turystyki*. PWN, Warszawa.
- Winnicki T., Zemanek B. 2003. *Przyroda Bieszczadzkiego Parku Narodowego/Nature in the Bieszczady National Park*. Wyd. BdPN, Ustrzyki Dolne (wydanie w wersji dwujęzycznej).